

МАНДРІВНІ МОДЕЛІ ІМАГОПОЗИЦІЇ ПЕРСОНАЖІВ РОМАНУ ВАСИЛЯ МАХНА «ВІЧНИЙ КАЛЕНДАР»

TRAVELLING MODELS OF CHARACTER IMAGOPOSITION IN VASYL MAKHNO'S NOVEL "ETERNAL CALENDAR"

Демчук О.А.,

orcid.org/0000-0003-2031-0092

докторка філософії з філології,

асистентка кафедри журналістики та українознавства

Національного університету водного господарства та природокористування

У статті за допомогою провідного імагологічного методу досліджено основні мандрівні моделі імагопозиції персонажів роману Василя Махна «Вічний календар» (2019). Проблема художньої рецепції й відтворення свого й чужого у літературній науковій думці, зокрема у світлі імагологічних студій, набула актуальності ще з середини ХХ століття. Повоєнна дійсність, міграційні тенденційні, глобалізаційні зрушення, відкритість кордонів посприяли розвитку дискурсу подорожей у текстах. Особливо дослідників цікавлять твори, поетика яких полягає у відтворенні мультикультурних просторів, у переплетенні звичаїв, традицій, історій, побуту різноманітних етносів, у пізнанні нових світів *іншого* за допомогою мандрівок. Розмаїта художня мапа й широкий історичний діапазон тексту Василя Махна «Вічний календар» охоплюють досвіди подорожніх XVII–XXI сторіч у межах топографії сучасної Тернопільщини (Бучач, Чортків, Язловець) та просторів Єрусалима, Стамбула, Нью-Йорка та інших.

Метою статті є аналіз та систематизація основних мандрівних імагопозицій, притаманних персонажам досліджуваного роману. Завдання студії також передбачають осмислення своєрідності кожної з моделей імагопозиції, означення їхньої ролі у репрезентації різноманітних характерів персонажів-мандрівників у тексті Василя Махна.

У статті виокремлено персонажів роману «Вічний календар», які так чи так відповідають концепту *homo viator*. Серед них основними є сім'я Ашкеназі, мігрант Дмитро Мехамет (він же – просто Д.), капітан галери-баштарди Пападуполос, купець і паломник Минас Сиринович, фальшивий спаситель Саббатай Цві та інші. У роботі проаналізовано інформаційні, соціальні, психологічні виміри рецепції чужинців відповідно до типу мандрівки й доведено, що залежно від цілі й способу подорожей взаємодія з культурами *іншого* різниться. У статті означено домінантні моделі мандрівних імагопозицій персонажів роману Василя Махна, серед яких провідними можна визначити такі: лжемесіанська, що полягає в пошуках ідентичності шляхом возвелічення над культурою іншого (Саббатай Цві); комерційна, у контексті котрої вагомими є торгові інтереси, а ознайомлення з *чужими* культурами постає другорядним (Ашкеназі-старший і Пападуполос); паломницька, основа якої – мандрівка сакральними місцями (Минас Сиринович); емоційно-когнітивна, що зумовлена допитливістю й цікавістю до нових культурних просторів (Ашкеназі-молодший); мігрантська, котра спонукає до зіставлення досвідів проживання в різних країнах (Дмитро Мехамет).

Ключові слова: імагологія, етнообраз, своє–чуже, простір, подорож, мандрівний, імагопозиція, *homo viator*.

The article deals with the main travel models of imagopositioning of characters in Vasyi Makhno's novel «Eternal Calendar» (2019) with the help of the dominant imagological method. The issue of artistic reception and representation of «own» and «other» in literary studies has been relevant since the mid-20th century particularly in the light of imagology. Post-war reality, migration trends, globalization shifts, and open borders have contributed to the discourse of journeys in texts. Researchers are interested in works which poetics involves the reproduction of multicultural spaces, intertwining customs, traditions, histories, and lifestyles of various ethnic groups, exploring new worlds of the «other» through travels. The diverse artistic map and broad historical range of Vasyi Makhno's text «Eternal Calendar» encompass the experiences of travelers from the 17th to the 21st centuries within the topography of modern Ternopil region (Buchach, Chortkiv, Yazlovets) and spaces of Jerusalem, Istanbul, New York, and others.

The aim of the article is to analyze and systematize the main travel imagopositions inherent in the characters of the studied novel. The task of the study also includes understanding the uniqueness of each imagoposition model, characterizing their role in representing diverse characters of travelers in Vasyi Makhno's text.

The article identifies characters that correspond in some way to the *homo viator* concept in the novel «Eternal Calendar». Among them are the Ashkenazi family, migrant Dmytro Mekhamet (also known as D.), captain of the galley-bastard Papadupolos, merchant and pilgrim Mynas Syrynovych, false messiah Sabbatai Zevi, and others. The study analyzes informational, social, and psychological dimensions of reception of strangers according to the type of journey and demonstrates that interaction with cultures of the «other» varied depending on the purpose and method of travel. The dominant models of travel imagopositions of characters in Vasyi Makhno's novel are identified in the article, among which the following are prominent: false messianic, characterized by seeking identity through glorification above the culture of the other (Sabbatai Zevi); commercial, in which trade interests are significant and acquaintance with foreign cultures is secondary (Ashkenazi senior and Papadupolos); pilgrim, based on journey to sacred places (Mynas Syrynovych); emotional-cognitive, driven by curiosity and interest in new cultural spaces (Ashkenazi junior); migrant, which prompts comparison of experiences living in different countries (Dmytro Mekhamet).

Key words: imagology, ethnoimage, own–other, space, journey, travel, imagoposition, *homo viator*.

Постановка проблеми. У часи глобалізаційних тенденцій і мобільності суспільства актуальною стає тематика мандрів, міграцій та пізнання культур *іншого*. Чимало авторів порушують проблематику подорожей і відкриття нових просторів. Відповідно в світовому літературознавстві на зламі XX і XXI століть актуальною стає імагологія, зумовлена потребою акцентуації на способах і аспектах рецепції різноманітних культур [2, с. 362]. На думку Ірини Пупурс, імагологія як наука про репрезентацію *свого* й *чужого*¹ має розширену парадигму, до елементів якої належить імагопозиція – «соціально-психологічний кут зору на *Інше* (разом із тим і на *Своє*, оскільки часто *Інше* тісно пов'язане зі *Своїм*)» [6, с. 34], що проявляється в творенні й семантиці етнообразів. Власне, у часи відкритості кордонів літературна наукова думка цікавиться особливостями відтворення рецепції *свого* й *чужого* в текстах із виразним мандрівним дискурсом. До письменників, основою творчості яких стала поетика подорожей і осмислення культур, традицій різних народів, можемо віднести Василя Махна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомими в розвитку теорії та методології імагології є імена Манфреда Беллера, Маріуса-Франсуа Гюара, Гуго Дизеринка, Жана-Марі Карре, Юпа Лірсена, Даніеля-Анрі Пажо, Едварда Саїда та інших. У вітчизняному літературознавстві у цьому річищі слід виокремити дослідження Василя Будного, Олександри Вісич, Наталії Горбач, Тамари Гундорової, Мирослави Іванишин, Миколи Ільницького, Наталії Кіор, Дмитра Наливайка, Ярослава Поліщука, Ірини Приліпко та інших. Важливим внеском у вивчення імагології й способів рецепції та репрезентації *свого* й *чужого* стала монографія Ірини Пупурс «Схід у дзеркалі романтизму (імагологічна парадигма романтичного орієнталізму: на матеріалі західно- й східноукраїнських літератур кінця XVIII – XIX ст.)» (2017).

Різноманітні аспекти творчості Василя Махна досліджували Іван Андрусак, Тарас Антипович, Олена Бондарева, Тамара Гундорова, Ігор Котик, Світлана Кочерга, Оксана Луцишина, Ігор Набитович, Марія Ревакович, Богдан Рубчак, Остап Сливинський, Тетяна Шевченко, Йоханан Петровський-Штерн, Жанна Янковська та інші. Утім, жодна з перерахованих розвідок не стосувалася вивчення імагопозицій персонажів

дебютного роману письменника «Вічний календар» (2019), що й надає цій науковій розвідці **актуальності**.

Постановка завдання. Завдання статті полягає в систематизації й виокремленні основних мандрівних імагопозицій героїв тексту, в осмисленні своєрідності та відмінності кожної з них, аналізі їхньої ролі у змалюванні розмаїтих характерів персонажів із подорожніми інтенціями у романі Василя Махна «Вічний календар».

Виклад основного матеріалу. Василь Махно – *homo viator*, що перебуває в перманентному пошуку себе та буттєвих сенсів. Виміром його екзистенції стали мандрівки, пізнання культур *інших*, відкриття нового в навколишньому й у собі. Йоханан Петровський-Штерн наголошує на мультикультурному творчому просторі письменника, стверджуючи, що Василь Махно «прийняв як своє раніш чуже багатокультурне середовище сучасних мегаполісів – чи то Нью-Йорка, а чи Парижа» [5, с. 8]. Цілком імовірно, що багатий досвід знайомства з *чужими* культурами сприяє системному відтворенню коду подорожі та репрезентації різних мандрівних імагопозицій у творах Василя Махна, зокрема й у романі «Вічний календар» (2019). Текст став першою спробою автора в жанрі романістики й відразу набув резонансності: «Вічний календар» було номіновано на звання Книги року BBC – 2019 й здобуття Шевченківської премії – 2021, окрім того, роман отримав першу українсько-єврейську літературну премію «Зустріч» 2020 року. Текст «Вічний календар» – це плетиво культурних кодів, канва образів місць пам'яті, серед яких близькі Василеві Махну (автор родом із Тернопільщини) топоси Бучача, Чорткова, Язловця, а також – мультикультурний Єрусалим, Стамбул тощо. В основі роману – міфологізований та історизований простір, у межах якого переплітаються мандрівні досвіди персонажів «Вічного календаря».

Зав'язкою в тексті є початок подорожі Саббатая Цві, або ж фальшивого Месії, 1666 року, який разом із дружиною Сарою й своїми послідовниками відпливає із ізмірського порту до Стамбула на галері-баштарді². Повірівши у брехливе пророцтво, де йдеться, що «він є справжнім месією. Його царство буде вічним, і поза ним нема избавителя в Ізраїля» [4, с. 27–28], мандрівник-лжеспаситель цілком своєї подорожі зробив утвердження особистої вишості над правителем Мегмедом IV, а відповідно – й усією культурою мусульман. Спроба скинути османського правителя, підкорити його собі, водночас підкорити увесь турецький

¹ Термінологічний апарат імагології на цей момент не сформований остаточно й викликає безліч дискусій, зокрема й у розрізненні концептів *інший* та *чужий*. Утім, більшість науковців (Василь Будний, Світлана Кочерга, Ірина Пупурс) уживають суперечливі терміни паралельно на позначення протилежності до *свого*. У цій статті означені поняття теж є синонімами.

² Ідеться про дерев'яне багатовеслове вітрильне судно.

народ – це намагання Саббатая Цві віднайти ідентичність і визнання серед *своїх*, серед єврейства, що не приймало його. За свої сорок років чоловік «багато подорожував, вивчав Тору й Кабалу, втікав із міст, сварився з рабинами й ніде надовго не затримувався» [4, с. 20], але не зміг укорінитися в жодну культуру – навіть у свою. Причиною цього здебільшого були конфронтації на тлі вірувань, наприклад, зневажливе ставлення Саббатая Цві до Тори й конфлікти з рабинами. Як наслідок, лжемесія змушений долати простір із метою осмислити власну фрагментарну ідентичність, що полягала також у здійсненні ролі спасителя ізраїльського народу й у підкоренні *чужого* задля самоствердження. Позиція лжемесіанства породжувала погляд на культуру *іншого* з вигаданої вищості, через яку подорож Саббатая Цві завершилася крахом. Результатом мандрівки чоловіка, метою якої був пошук послідовників і себе, стає вимушене прийняття панівної на той час релігії мусульманства задля збереження власного життя і ще більша віддаленість від власної ідентичності.

До персонажів-мандрівників належить і грек Пападуполос, капітан галери-баштарди, якою лжемесія дістався з Ізміра до Стамбула. Подорож стала буденністю й професією чоловіка, оскільки він завжди перебував у водяних безкраїх просторах, доставляючи вантаж у різні пункти призначення. Василь Махно зображає капітана досвідченим мореплавцем, який, «*орієнтуючись по зоряному небу наче в ізмірському кварталі, у якому виріс, шукав поміж зірок місце найближчого порту*» [4, с. 15]. Поїздки представника грецького етносу були значною мірою про «ретельне планування маршруту, тверезе обмірковування потреб подорожі, раціональний розрахунок витрат і ефективності транспортних засобів» [10, с. 439]. Однак часті рейси дозволяли Пападуполосу відкривати світ. До того ж чоловік часто бере в поїздки мандрівників, як-от Саббатая Цві з послідовниками, що стає не менш важливим способом пізнання *іншого*.

Архетипний образ мандрівника-паломника в романі «Вічний календар» утілює вірменин Минас Сиринович. Десятирічним хлопчиком йому часто доводилося чути історії про подорожі книжного чоловіка, котрий зупинявся в домі батька Минаса. Мандрівник оповідав про свої переміщення від Волоського князівства до Стамбула, Єрусалима, Венеції, Александрії, Язловця тощо. Чоловік – це уособлення бауманівського концепту бродяги, який «мав повну свободу руху й у такий спосіб виривався з мережі територіальних обмежень» [9, с. 28]. Книжний чоловік постає своєрід-

ним посередником між зовнішнім незвіданим безкраїм світом і світом язловецьких вірменів, а його розповіді дозволяють ознайомитися з *чужим*, що, на думку Оксани Луцишиної, є першопочатковим елементом концепції «освоєння, зняття екзотичного як категорії» [3]. Імовірно тому десятирічний Минас, який «*зачудовано дивився на прочанина, сповнений просвітлення від сказаних і ще не сказаних гостем слів*» [4, с. 57], уважно ловить кожне слово, а потім обирає ремесло купця, аби мати можливість відкривати нові краї й культури, подорожувати, водночас заробляючи на життя.

Минас Сиринович найчастіше мандрує до Туреччини чи на Балкани в комерційних справах, а результатами, окрім вигідних угод, стає інформація про *чужі* народи, якою він ділиться з односельцями. Після тривалих поїздок вірменин усе ж наважується здійснити ще одне дитяче бажання – на власні очі побачити Святу землю. Отож під час однієї з комерційних місій до Стамбула чоловік не повертається до Язловця, а вирушає до Єрусалима. Минас, свідомо обравши номадичний спосіб життя, доводить, що цілком його подорожей є пошук себе в *іншому*. Відбулася трансформація купця в паломника, що передбачає власне мандри сакралізованими місцями. Василь Махно змальовує спосіб життя Минаса-пілігрима, міцно пов'язаного зі своїми національними коренями: він «*молився у вірменській частині, пропахлій восковими свічками. Відчував, що перебуває в серці місця, де відбувалися події, що перекраляли світ*» [4, с. 79]. Ірина Пупурс слушно стверджує, що паломницька рецепція Близько Сходу, у тому числі й Ізраїлю, відбувалася у світлі біблійних наративів, внаслідок чого «формувався імідж Східного як Святої Землі = Біблійно-християнського» [6, с. 62]. Таким же було сприйняття Східного в Минаса, котрий упродовж трьох років щоденно проходив шлях від Храму Гробу Господнього до катедрального собору святого Якова, перетворюючись на паломника, «*який сидить посеред Єрусалима вночі й згрібає рештки свого життя, зшиваючи їх щоденними молитвами*» [4, с. 80]. Минас Сиринович постійно спостерігає широкий діапазон відмінності *іншого*, доповнює свій спектр уявлень про спосіб життя чужинців: його вражають монахи, котрі терплять голод та спрагу, багаті, які відмовляються від статків і роздають їх бідним, старець, що безкорисливо дбає про монастирський сад, вдови, які утримуються від їжі.

Безумовно, досвід паломництва до Єрусалима вплинув на Минаса Сириновича, особливо на його мовлення: вірменин тепер говорив «*іншою*

мовою, коли звертався до синів та зятів. Були ті слова зчитані зі Святого письма, обдумані й рівні, наче їх поклав на папір упевненою і твердою рукою переписувач книг» [4, с. 78]. Дотик до життя інших, які також шукали сенс буття, став поштовхом до усвідомлення багатолікості світу та місця, яке в ньому займає людина.

Ще одну мандрівну модель імагопозиції можна простежити на прикладі персонажа роману Ашкеназі, гебрейського купця із Язловця. Подорожі спонукають його до відкриття нових горизонтів, подвоєння інтелектуального потенціалу й розширення власного світобачення: «...світ для ягуді Ашкеназі розвиднився тоді, коли він уперше поїхав на Балкани» [4, с. 135]. За словами Ірини Кропивко, нерідко під час мандрівок «інша культура розкривається як досвід власного екзистування» [1, с. 102]. Світ поза межами освоєного простору стає юнакові своєрідною ініціацією, поштовхом для нових онтологічних відкриттів. Хлопець, що раніше не виїздив за межі Язловця й бачив лише ближні дороги й пагорби, побувавши з купцями на Волощині, у Болгарії тощо, відкриває для себе неосяжність світу, варіативність людської утаємниченої екзистенції. Ашкеназі дивують і захоплюють нові ландшафти, люди, яких доводиться зустрічати, незнайомі флора й фауна, навіть сон біля багаття. Подорож трансформувалася в свідомості хлопця в пригоду, завдяки якій відбувається пізнання довкілля й життя *іншого*. Вражає Ашкеназі й мовне багатство світу: «А що він чув? Та чув він у Болгарії різні мови, навіть такі, яких ніколи не доводилося чути на язловецьких ярмарках!» [4, с. 135]. Пам'ять хлопця жадібно вбирає в себе авантюристські риси чужинців, адже під час мандрівки він зіштовхується із хитрістю й жадібністю місцевих можновладців, як-от: «А в одному болгарському 163 селі вони, подорожні, мусіли відкупитися від місцевих селян, яких післав ага, жадаючи поживи» [4, с. 135]. Утім, юний Ашкеназі сприймає цей виклик швидше як пригоду, аніж загрозу, і жалкує, що вони з купцями не втекли через переповнені крамом вози.

Культуру *чужого* з мандрівної імагопозиції язловецького єврея розкрито в аграрному аспекті: «Їдучи на південь, молодий Ашкеназі бачив, як змінюється земля, усе частіше трапляються сливові садки, зеленіють виноградники, пахне м'ясиста айва. У дорозі їх перестрівали овечі табуни – і брунатні овечі боберки вкривали шлях» [4, с. 135]. Логістика, господарства, природа гетеропростору значно відрізнялася від звичного для мандрівника середовища, так само як харчові й побутові звички

місцевих мешканців. Жадібно абсорбуючи досвід *чужого*, юнак «потім удома оповідав батькові цілий тиждень» про свої пригоди [4, с. 135]. Подорож для хлопця стає етапом пізнавальним, можна сказати навіть освітнім, внаслідок чого він глибше розуміє власну ідентичність.

У старшому віці Ашкеназі вирушає в мандрівку до Стамбула, аби побачити море, про яке він мріяв і думка про яке викликає в душі хлопця трепет: «Стояв перед морським простором і почувався так, наче вперше прочитав слово з Тори» [4, с. 136]. Мадлена Шультгун слушно зауважує, що в морі небезпідставно вбачають «символ перетворення й відродження, а також знак безкінечності пізнання» [8, с. 369]. Відповідно інтенція перебувати біля морського простору свідчить про відкритість до нового й *іншого*. Протилежністю юнака у тексті постає Ашкеназі-старший, який не розуміє захоплення сина, позаяк приморські ландшафти викликали в чоловіка передусім тривогу, пов'язану з віддаленістю від *своїх* країв. Батько, що їздив тільки «вглиб Речі, не наважуючись податися на південь» [4, с. 136], наляканий невідомістю й загадковістю середовища *чужого*, тому заради душевного спокою й комфорту він змінив напрямок торгівлі, спрямувавши її на ближчі простори, зокрема «до Ярослава з Ланьцутом, щоби спогад про море й бажання їздити на Балкани вивітрилися з молоді синові голови» [4, с. 136]. Ашкеназі-старший не розділяє пристрасть сина до нових вражень, його тяжіння до знайомства з культурами чужинців, а пріоритетом вояжів батько вважав виключно практичну користь – закупівлю й продаж різного краму.

Важливе місце дискурс подорожі займає і в останньому розділі роману «Вічний календар», оповідь у якому стосується вже ХХІ століття, тож мотив мандрів обрамлює сюжет тексту Василя Махна. У фінальній частині на територію сучасної Тернопільщини з Нью-Йорка повертається персонаж Д. (він же – Дмитро Мехамет, нащадок двох основних родів роману – Баревичів і Мехаметів). Чоловік уже тривалий час мешкає в Америці, уперто намагаючись побудувати життя своєї мрії за океаном. Причиною подорожі мігранта до Язловця стають лист і документи, що стосуються його сім'ї, від батька. Прибувши на Тернопільщину, Д. оглядає місця пам'яті, знайомі йому з дитинства, намагається подумки відтворити «життя, що минуло тут, у цій країні, без нього» [4, с. 603]. Чоловік сприймає тепер уже колишнє *своє* відчужено, оскільки роки життя в Нью-Йорку й звиклість із простором й буденністю *іншого* диктували теперішню іма-

гопозицію героя: «...випадкові люди, зустрічні авта, ремонтні бригади, будинки з дахами з металочерепиці – усе було інакшим» [4, с. 603]. Дезорієнтували чоловіка також зруйновані знакові місця Язловця, які були осердям пам'яті простору. Д., дізнавшись про зниклі вірменську браму й цвинтар, засвідчивши руїни язловецької фортеці, «відчував від побаченого млюне сум'яття» [4, с. 617]. Зникнення культурних кодів певних топосів трансформує процеси пам'яті, під впливом чого відбувається руйнування самосприйняття, позаяк меморіастичний дискурс, за Оксаною Пухонською, «безпосередньо пов'язаний із проблемою ідентичності» [7, с. 45]. Д. констатує, що втратив зв'язок із місцями дитинства, що він уже не відчуває навколишнє *своїм*, але й *чужим* воно теж не є, мігрант опинився посередині двох полюсів.

Висновки. Отже, у романі Василя Махна «Вічний календар» натрапляємо на низку мандрівних імагопозицій у широкому часовому діапа-

зоні (XVII – XXI століття). Особливості рецепції множинних культур та світу загалом засвідчують представники різних етносів. Концепт мандрівника найяскравіше втілено в іміджах Саббатая Цві, Пападуполоса, Минаса Сириновича, Ашкеназі й Дмитра Мехамета. У кодах подорожі репрезентовано імагологічні опозиційні категорії *своє–чуже*, які висвітлено в зіставленні просторів і культур, котрі відкривають собі персонажі під час мандрівок. Домінантними моделями мандрівних імагопозицій у тексті Василя Махна є *лжемесіанська* (до неї дотичний Саббатай Цві), *комерційна* (Пападуполос, Ашкеназі-старший, які керувалися здебільшого крамарськими інтересами), *паломницька* (Минас Сиринович й персонажі з низки єрусалимських пілігримів), *емоційно-когнітивна* (зумовлена щирою природною допитливістю, як-от в Ашкеназі-молодшого), *мігрантська* (представником якої є Дмитро Мехамет, котрий повертається до місць дитинства й зіставляє досвід життя в різних країнах).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кропивко І. Постмодерністська література мандрів: персонаж, трансгресія, жанр. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2018. № 1(39). С. 99–104.
2. Лірсен Джоєп. Імагологія: історія і метод. *Літературна компаративістика*. К. : Стилос, 2011. Вип. IV. Ч. II. С. 362–375.
3. Луцишина О. Проза, таки проза: роман Василя Махна «Вічний календар» : рецензія. *Видавництво Старого Лева*. 2020. URL : <https://starylev.com.ua/blogs/proza-taky-proza-roman-vasylya-mahna-vichnyu-kalendar> (дата звернення: 25 березня 2025 року).
4. Махно В. Вічний календар. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 624 с.
5. Петровський-Штерн Й. Слово ожиле і перевтілене. *Махно В. Єрусалимські вірші*. К. : Критика, 2016. С. 8–39.
6. Пупурс І. Схід у дзеркалі романтизму (імагологічна парадигма романтичного орієнталізму: на матеріалі західно- й східноукраїнських літератур кінця XVIII – XIX ст.) : монографія. Суми : Університетська книга, 2017. 407 с.
7. Пухонська О. Літературний вимір пам'яті : монографія. К. : Академвидав, 2018. 304 с.
8. Шульгун М. Метажанр подорожі в контексті перехідного художнього мислення (кінець XX – поч. XXI ст.) : дис. на здобуття наук. ст. док. філол. н.: 10.01.06. Київ, 2017. 485 с.
9. Bauman Z. From pilgrim to tourist – or a short history of identity. *Questions of cultural identity*. 1996. P. 18–36.
10. Bauman Z. Ponowoczesne wzory osobowe. *Studia Socjologiczne*. 2011. № 1(200). P. 435–458.